

ԱԼԻՇԱՆԸ՝ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Նուագներուդ մէջ երբեմն ես ֆրիստոնեայ,
Զինուոր՝ երբեմն, երբեմբն՝ մոգ, մի՛շտ Սոկրատ:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Մեր առջեւ դրուած տեսաբանական խնդիրը հայ Նոր գրականութեան պատմութեան ձեւաւորման եւ զարգացման ժթ. դարի ողջ ընթացքում Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի՝ բարձրաստիճան հոգեւորականի, աստուածաբանի, տիրական գիտնականի, հայագէտի, հայրենիքի տեսլականով ապրած բանաստեղծի եւ աւելին՝ ժամանակի ազգային մտածողութեան գնացքը ձեւաւորած եւ զարգացումն ուղղորդած խորհրդանիշի թողած յետագծի ուրուագծումն է, որն ապահովում է խորքային ներկայութիւն նաեւ այսօր, ԻԱ. դարում:

Յայտնի է, որ մեր գրականութեան պատմութեան պարբերացման կնճռոտ, ամբողջապէս չլուծուած հարցադրումներից մէկը նոր գրականութեան մէջ Մխիթարեանների դերի յստակեցման խնդիրն է: Յատկապէս խորհրդային շրջանի գաղափարագիր գերիշխան ժամանակներում, անցեալ դարի կէսերին, փորձ արուեց վերատեսուութեան ենթարկել Մխիթարեանների խաղացած դերը՝ նուազման յայտնի ցուցիչ գործադրելու ջանքով, ուր լաւագոյն փոխգիշումը գրական շարժման «միջին գծերում» նրանց շարունակողների դերակատարութեան ուղղափառ ըմբռնումն էր, ինչպէս նաեւ գրական երկու հատուածների տարանջատման միտումների դէմ ընդվզման առարկայական քայլերը՝ ի շահ արեւելաւայ մտքի բացարձակացման, որովհետեւ այն ձեւաբազատ է իբր կրօնական հայեցողութիւնից:

Խորքի մէջ դրանք կարելի է խմբաւորել նոր գրականութեան սկզբնաւորման շուրջ վերջին շրջանի աշխոյժ բանավէճերի

տիրոյթներում, բայց այս անգամ Ղեւոնդ Ալիշանի տեղն ու գեղը ճանաչողութեան ընդհանուր սահմաններում ո՞ւր տանել՝ պատմագրութի՞ւն, հոգեւոր արժէքների համակարգ, թէ՞ հայ բանաստեղծական աշխարհիկ ակունքներ: Պատմագրութեան եւ յատկապէս գեղարուեստական մտքի զարգացման մէջ Ղ. Ալիշանը իւրատեսակ սահման է գծել՝ բերելով առաջնորդողի իր կերպարը ժամանակների կիսաբաց վարագոյրների միջից, որի նկատմամբ իւրաքանչիւր կասկած գայթակղութեան քար է՝ գուտ արեւմտահայ բառաշերտի ընկալումով:

Դա, ըստ էութեան, այս սահմանագծի խաղարկումի առաջին քայլն էր հայ նոր գրականութեան մէջ. դրանով սահմանազատոււմ էին իրարից հանրագիտակ «կարգապահ» մտածողն ու բանաստեղծական կալուած մտնող ձերբազատ զգացմունքների նահապետ արուեստագէտը՝ մի կողմից, եւ աստուածաբան մտածողի, պատմութեան խորքերը թափանցող գիտնականի նորատիպ տեսակը՝ միւս կողմից:

1899ի Ապրիլին, այսինքն՝ դեռ Հ. Ղ. Ալիշանի կենդանութեան օրոք, Սպանդար Սպանդարեանի «Նոր-Դար» օրաթերթի առաջնորդող փնովում էր գրական «ազգային տիրացուների» (հեղնախառն կծու այս ակնարկը բացայայտ ուղղուած էր հէնց վենետիկի Միսթրեան Միաբանութեանը – Ս. Դ.) վերջին քսան տարիների գործունէութիւնը՝ մեղադրելով այն բանի համար, որ «...մեր մտաւոր կեանքը չէ ծնել, չէ մշակել գէթ մի քանի նշանաւոր հրապարակախօս-գրողների»¹: Նիւթն առաջ էր բերել Յովհաննէս Թումանեանի խոր գայրոյթը. նոյն Ապրիլին, ընդամէնը տասն օր անց, արդէն «Տարագ»ում, նա գրում էր՝ «Խոստովանք լինի, որ այս վերջին տողերը ես լաւ չեմ հասկանում: Մեք գիտեմք, որ «Նոր-Դար»ը «ազգային տիրացուներ» հակառակ կուսակցութեան (իմա՝ Դաշնակցութեան – Ս. Դ.) մարդկանց է անուանում»²: Այստեղ, ի հարկէ, փոքր-ինչ «սխալուում է» երեսնամեայ բանաստեղծը. եզրոյթը ուրիշ մատնանիչ ունի, ոչ կուսակցական, այլ մշակութային շահարկման ենթահող, բայց բանաստեղծի ուղղակի հակադարձակման թիրախը սուր անկիւնագծով է տրուած՝ «Ի՞նչպէս

1 «Նոր դար» օրաթերթ, Թիֆլիս 1899, տասնվեցերորդ տարի, Ապրիլ 1, Հինգշաբթի, Թիւ 58 (Տե՛ս «Այս ինչի՞ցն է» առաջնորդողը):

2 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Յ., *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով*, հ. 6, քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն. 1887-1912, ԳԱԱ հրատ., Երեւան 1994, էջ 114 (ընդգծումը՝ քննադատ – Ս. Դ.):

չէ՛ք պատկառում Ալիշանի նուագներից, ի՞նչպէս չէ՛ք քաշում Գամառ Քաթիպայի ազատ երգերից, ի՞նչպէս չէ՛ք ամաչում Պէշիկթաշլեանի աղու մրմունջներից, Շահագիզի ու Դուրեանի գործերից»³:

Վենետիկցի ռոմանտիկ բանաստեղծը Յովհաննէս Թումանեանի համար «պանծալի» այն նախորդներից է, «որ իրենց հոյակապ գործերով լցրին մեր երկիրը եւ ...յիշատակներով՝ մեր սրտերը, եւ ինչպէս պայծառ արեւներ լուսաւորում են մեր ֆանապարիը»⁴: Թումանեանը միեւնոյն ժամանակ տեսնում էր Ալիշանի եւ Պատկանեանի հայրենասիրական երգի անմիջականութիւնն ու կորովը, սակայն արձանագրում էր՝ «բայց հէնց որ նրանք վերացական մտքներից դիմում են հայ կեանքի կոնկրետ ձեւերին, անմիջապէս ցոյց են տալիս իրենց անձամբօրութիւնն այդ կեանքին»⁵: Պատկանեանի առումով դա կապւում էր նաեւ լեզուական վրէպներին ու բարբառային կիրառութիւններին, իսկ Ալիշանի ռոմանտիկական յածոմներին աւելացնում էր խոր կտրուածութիւնը մայր հողից, ուղղակի «անծանօթութիւնը» երկրին ու, բնականաբար, ժողովրդի հոգեբանութեանը, ինչն անտեսել չի կարելի:

Եթէ աւելի լայն դիտարկման չափանիշ վերցնելու լինենք, դա ԺԹ. դարի 40ականների երկրորդ կէսից երիտասարդ վարդապետ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հոգեւոր աշխարհում տեղաշարժերի վկայութեան արձագանգ էր, գրական եւ գիտական մտածողութեան ժանրերը տարբաժանելու նախաձեռնող քայլ: Դա իր մէջ ծաւալուած դիւթքի վկայութիւնն էր գեղարուեստական աշխարհի զգլխիչ մոտքի զգացողութեան առումով: Պահպանւում է ռոմանտիկական պատկերների գրապատմական նշանակութիւնը: Ալիշան, Դանիէլ Վարուժանի բառամթերքի պատկերային ընկալմամբ, մնում է ե՛ւ մոգ, ե՛ւ Սոկրատ, ասել է թէ՛ պատկերների համակարգի հմուտ վարպետ եւ փիլիսոփայական խոհը համակարգող ուժ:

Ենթագիտակցական բաւիղներում դասականութեան խրամատներից հոգեւորական երգիչը անցնում է բանաստեղծական վիպականութեան՝ ռոմանտիկական գերազանցութեան շեփորման: Այդպէս չէ՞ն միթէ «Պպուլն Աւարայրի», «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեւանայ», «Հայ հանգար», «Քաջակորովն Մուշեղ ի ֆակատամարտի

3 Անդ:

4 Անդ, էջ 391:

5 Անդ, հտ. 7, *Քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն. 1913-1922*, ԳԱԱ հրտ., Երեւան 1995, էջ 532:

Ձիրաւայ» երկերը: Պատահական էն անհամեմատ ուշ, «Նուագֆ»-ի երրորդ գրքում, նախընթաց դարի յիսունականների վերջին, սակայն փաստացի առաջին տպագրութիւնից տասը տարի առաջ գրուած «Ի նախագահին Մասիս» (1848) ծաւալուն քերթուածի եզրափակիչ տողերը, որտեղ խորագիրն անգամ պայքարի առաջնային «գահի» դերն ունի. միայն անդունդները յաղթահարած լեռը կարող է վրէժի ու սխրանքի կոչել Հայկազանց սիգապանծ փրկիչ քաջորդներին՝ եւրոպական պայքարի ելած մարտիկների հանգոյն:

Անդրնդայադթ լեռոն իմ գահեղ վրէժ լուծեալ.

Յոր սխրացեալ եւ հայէի սիգապանծ

Ձհանուրց փրկիչն՝ հովանի գոլ Հայկազեանց:⁶

«Ողբամ գեգ, Հայոց աշխարհ» քերթուածում, նորէն 1848ին, Ալիշանը ներկայացնում է աղեկտուր պատկերներ՝ գերեզման դարձած Հայոց եղբմից, բայց մաքառումի ոգին ռոմանտիկ երգիչը, իբրեւ քնարական հերոսական տիպար, ուզում է վստահաբար տեսնել իր մահից յետոյ Հայոց յաղթական ու ծիծաղկուն արեւը, որ բացուելու է իր գերեզմանի վրայ, հոգ չէ, թէ յանուն դրա՝ հոգին հանդարտիկ լքէ մարմինը: Երբ «ծեր Նահապետը» մտնի տապան, նոյն տապանէն թող ելնի այնքան սպասուած նո՛ր Հայաստանը: Իսկ եթէ պատգամը չսրբագործուի, այնժամ հարկ կը լինի յիշել Մովսէս Խորենացու յայտնի ողբը՝ իբրեւ չիրացուած հնարաւորութիւն, իբրեւ մահերգ:

...Որ հանդարտիկ ելնէ հոգեակս երթայ խաղաղ,

Գերեզմանիս ծագէ արեւն Հայոց ծիծաղ...

.....
Ի սեւ սարուկն համբուրեմ գիւլն, որ ծածկէ գիւս...

Ո՛հ, թող մեռնի ծեր Նահապետ, մտնու տապան,

Այլ թող ելնէ՛ ի տապանէն նո՛ր Հայաստան:⁷

Ալիշան երկու ճանապարհ է մատնանշում նոր գրականութեան հզօր մուտքի համար՝ կանգնած նրա դարպասների մօտ. առաջին՝ հերդերեան՝ դէպի ժողովրդական, ռամկական հարստացուցիչ երակը, եւ երկրորդ՝ «օտարը»՝ եւրոպական ռոմանտիկական կենսակերպը: Մինչ Ալիշանը Բուսալոյի տեսական մտքին մեքենայական հետեւողութեամբ դասական մեր մեկնաբանները ռամ-

6 «Նուագֆ» Հ. Ղեւոնդեայ Մ. Ալիշանեան Մխիթարեան Վարդապետի, Հայրուհի, հտ. Գ., Վենետիկ 1858, էջ 43:

7 Անդ, էջ 237:

պակսի Ալիշանի գործին, ինչպէս այդ ժողովուրդը գրեթէ պակսած է մեր հիմ մատենագրութեան»¹¹: Անվրէպ աչքը կարող է նկատել թումանեանական գնահատականի դիպուկ յետագիծ Օշականի այս կարգի առաջադրոյթում: Ինքը դեռ վստահ չէ, բայց ռոմանտիզմի քայլերը այլեւս հաստատուն են մեզանում:

Այդ հաստատունութիւնը առաւել ընդգծելու համար բերենք ընկալման օրինակներ Ալիշանի եւ Վարուժանի ռոմանտիզմի պատկերային մտածողութիւնից:

Առաջինը իր երգերում շատ է խաղարկում «ամպ-արեւ» ռոմանտիկական հակադիր խորհրդանշները «Հայոց աշխարհիկ»ից.

Ի թուի ամպերէն ելնէ փոթորիկ
Ըզեռող համբուրեն ծառերն ու մայրիք...

.....

Ամպն եւ փոթորիկ վաղիւ վերանայ,
Նոր արեւ, գարուն, ծառն ու այգին գայ¹²:

«Ողբամ գեեզ Հայոց աշխարհ»ից՝ նոյնայանգ զուգադիր այլ պատկեր, ուր գլխաւոր ռոմանտիկական գործիքակազմը «չի փոխուում»՝

Բիւր տակ ամպէն ինչ ցեղ *ի դուրս ելնէ արեւ,
.....

Փախիր պահուի՛ր, թէ չէ՝ մաշիս, ո՛վ Հայաստան...¹³:

Ալիշանի պատկերային համակարգին սիրահար Վարուժանից իր հերթին բերենք երկու յար եւ նման դրուագ Նահապետին նուիրուած, «Բազմավեպ»ում 1904ին տպագրուած քերթուածից, որ, ի դէպ, Վարուժանի տպագրած առաջին բանաստեղծութիւնն էր:

«Ալիշանի շիրմին առջեւ» հանրահռչակ երգն է սա: Մեր առջեւ ծաւի Ազրիականն է, «ուրկէ վիհեր լափեցիր մըտածման», եւ վենետիկի Միաբանութեան շրջափակը, ուր յաւերժի մէջ նընջում է Նահապետը: Ու միանգամից՝ պատկերի ծնունդը.

Հոս կը նընջես...

Ովկեան մ'ես, գոր կը ծածկէ այդ պատանգ

Կարմիր հրդեհ մ'ը, որ մոխրի տակ կ'առնէ քուն,

11 Անդ:

12 Հայրունի, նշ. աշխ., էջ 223:

13 Անդ, էջ 232-233:

Հոս կը նընջես, ինչպէս հըրատն ամպին տակ¹⁴:

... Բորբ Արշալոյս մ'ես որ կ'ելլայ ովկեանէն,
Ամպէն, մութէն՝ կը սըփռի Մարդուն վրայ¹⁵:

Հ. Ղ. Ալիշանը կլանուած է եւրոպական վաղ ռոմանտիզմի կոչնականերով, մինչդեռ թւում է՝ կլասիցիզմի զսպաշապիկը դիմակայելու է, թոյլ չի տալու զգեստներ փոխել, գայթակղութեանը ընդառաջ գնալ: Ապրած ներքին երկուութիւնը սա է. հասկանում է եւրոպական բանաստեղծական աշխարհին բացուելու, իրական դասականութիւնը վերարթնացնելու պահանջը, այսինքն՝ այն, որ համարժէք հայկական գիտակից ծնունդը պայմանաւորող քայլերը իրենով են արժեւորւում: Սա «հիմ հաւատքի» դիմաց նոր ժամանակի բերած համարձակ բանաձեւերն էին: Ինքը՝ գիտակ, հոգեւոր միջավայրը՝ կաշկանդող-աւանդական, դեռ անկարող աշխարհիկ այս փոփոխութիւնների յորձանքին ընդառաջ գնալու: Ալիշանը, իբրեւ իր երգին անմիջական աջակից, բերում է «ռամկական» սիրոյ ալիքը:

Հայ նոր գրականութեան ակունքներում կամ միջանցքներում Ալիշանը Պայրոնի, Շիլլէրի, Լամարթինի, Շատոպրիանի բանուկ երթեւեկը ապահովելու, ոչ միայն թարգմանելու, այլեւ նրանցից մէկը դառնալու լուսաւոր պատրանքով կարեւորեց ներանց մէջ առժամեայ ընդվզումներից յետոյ դէպի Աստուած, դէպի ներքին խաղաղութիւն բարոյական դարձի ճամբան:

Յիրաւի, դարձաւ նրանցից մէկը մեզանում, քանի որ հայ ռոմանտիկական բանաստեղծութիւնը խանձարուրի, օշականեան ոճով՝ «օրբանի» մէջ է. սակաւ են երգիչները, Ալիշանի ընդունելի եզրով՝ հայ «համնարները», որտեղ «համնարի» տակ պիտի ճանաչել եւ իրեն՝ որպէս առաջամարտիկ եւ վիպապաշտ բանաստեղծ:

Ընդունենք, որ թէեւ Օշականը առանձնակի զգուշաւորութիւն է ցուցաբերում «հայկական ռոմանտիզմ» եզրոյթի հարցում, քանի որ նրանով, իր ձեւակերպումով, բացւում է «արեւմտահայ գրականութեան արշալոյսը»¹⁶: Եւ ինքն էլ ողջունում է առաջին երեք «ռոմանտիզմերին»:

14 Վ.ԱՐՈՒԺԱՆ, Դ., *Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով*, հտ. Ա., ԳԱ հրտ., Երեւան 1986, էջ 126 (ընդգծումները մերն են – Ս. Դ.):

15 Ամդ, էջ 128:

16 ՕՇԱԿԱՆ, *Համապատկեր*, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 9:

Ճիշդ է նկատուած ոռմանտիզմի եզրը ալիշանագէտ Սուրէն Շտիկեանի գրքում, թէ՛ «Իր գրական-գեղարուեստական ամբողջ վաստակով Ալիշանը հիմնովին խարխիւեց հայկական կլասիցիզմը եւ ուղի հարթեց գրական յաջորդ ուղղութեան՝ ոռմանտիզմի համար»¹⁷:

Իսկ դրա համար, նախ, պիտի անցնել մարտնչումի ճամբով. ահա՛ ինչու են պէտք պայքարի համաշխարհիկ «հանճարներ», ի մասնաւորի՝ Շատոպրիանը եւ Շիլլէրը:

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը հայ «հանճարը»՝ ռազմերգուն, ոտքի՛ հանելու յանձնառութեամբ է տողորուած: Իսկ նրանք՝ արեւմտահայ բանաստեղծութեան ռազմերգուները, այդ թւում առաջին հերթին՝ Դանիէլ Վարուժանը, հեռուններում չէին:

ՍՈՒՐԵՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

17 ՇՏԻԿԵԱՆ ՍՈՒՐԵՆ, *Ալիշանի գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը*, Երեւան 1967, 4:

Summary

ALISHAN IN THE MOVEMENT OF THE NEW PERIOD ARMENIAN LITERATURE

SUREN DANIELYAN

In the article through theoretical and textual combinations is examined Ghevond Alishan's role in the field of Armenian New Period Literature at his beginning and developing areas. Especially is emphasized the way from Classicism to Romanticism, European literature influences (Byron, Schiller, Lamartine, Chateaubriand), Alishan's connections to Armenian post-coming Literature and estimations of his works (Daniel Varuzhan, Hakob Oshakan and others).